

De Oekraïense crisis, de westerse sancties en het Russische aardgas

André Mommen

De huidige crisis rond Oekraïne heeft eens te meer ook de Russische aardgasdiplomatie onder de aandacht gebracht. Vooral de Europese afhankelijkheid van de import van Russisch aardgas heeft hierin een bijzondere rol gespeeld. Men mag aannemen dat de bereidheid van de Europese leiders en de Europese Unie (EU) om Oekraïne stevig binnen de eigen invloedssfeer te trekken en te houden hieraan niet vreemd is. Van de andere kant heeft men vanuit het Kremlin dit gevaar wel degelijk beseft. Vandaar dat het verzwakte regime in Kiev nog altijd op een bepaalde welwillendheid van Poetin kan rekenen. Want Poetin heeft de tijd aan zijn zijde. Aardgas zal de wisselmunt zijn waarmee Poetin zal pogen om de NAVO en de EU in Oekraïne enigszins op afstand te houden.

De coup waarmee in Kiev een nieuwe regering aan de macht werd geholpen, werd in het Kremlin trouwens als een grove schending van de Russische belangen in de regio ervaren. De Verenigde Staten worden niet ten onrechte als de grote verantwoordelijken voor deze schending beschouwd. Sinds 1991 hebben de Verenigde Staten immers 5 miljard dollar in Oekraïne gestoken. De *National Endowment for Democracy* (NED) had hier meer dan 60 projecten opgestart ten einde er de “civil society” te ontwikkelen en ook om er een pro-westers regime op de been te helpen via de zogenaamde “Oranje revolutie”. De in 2010 verkozen president Janoekovitsj werd begin 2014 via eenzelfde mechanisme ten val gebracht.¹

Dat alles heeft in Moskou niet alleen kwaad bloed gezet, maar ook

Het gevaar van een hoge prijszetting door Gazprom op de Europese aardgasmarkt is aanwezig.

uitgenodigd tot tegenmaatregelen: de annexatie van de Krim, het steunen van de rebellen in Oost-Oekraïne én het verscherpen van de repressieve maatregelen tegen de eigen oppositie. De angst leefde al eerder in het Kremlin dat de Verenigde Staten op eenzelfde scenario als voor Oekraïne zaten te broeden om in Moskou een regimewisseling op gang te brengen.

De aardgasdiplomatie

Vanuit Moskou wil men de nationale energiepolitiek onder steeds striktere overheidscontrole brengen. Dat is sinds het aantreden van Poetin in 2000 een constant gegeven gebleven. De aardgasdiplomatie kon op die manier zonder het eigenmachtig optreden van enkele oligarchen een eigen dynamiek ontwikkelen die ook een geopolitieke dimensie heeft gekregen. De recente annexatie van de Krim heeft dat tevens verduidelijkt. Het schiereiland is niet alleen van uitzonderlijke militaire betekenis voor Rusland, maar voor de kust liggen er olie- en gasvelden. Voorts wil Rusland zich verzekeren van een stabiele omgeving in Eurazië door het vormen van een gemeenschappelijke economische ruimte naar het model van de EU. Dat betekent in de eerste plaats dat de olie- en gasproducenten in Centraal Azië onder supervisie van het Kremlin zullen vallen. In dit alles zal dan Gazprom een prominente rol spelen, want het Kremlin zal dan de productie en de prijsvorming mede bepalen. Pijpleidingen naar West-Europa zullen Moskou, zoals voorheen, van

regelmatige inkomsten voorzien. Het huidige getouwtrek rond de aanleg van de nieuwe pijpleiding door de Zwarte Zee (South Stream) naar de Balkan is één van de vele kenmerkende conflicten waarmee deze politiek voorts gepaard gaat.

Maar het conflict rond Oekraïne heeft inmiddels wel voor een nieuwe dynamiek in de Russisch-Chinese verhoudingen gezorgd. De toenadering binnen de BRICS tussen Rusland en de andere lidstaten is niet alleen verstevigd, maar heeft ook geleid tot de vorming van een hechtere economische samenwerking tussen Moskou en Peking rond de aardgasexport uit Siberië.

Zo heeft Poetin in mei 2014 beslist om de bouw van de gaspijpleiding vanuit het Oost-Siberische Jakoetsk naar China alle prioriteit te geven. De bouw ervan is al in september 2014 begonnen. De deal betekent dat China's oliegi-gigant CNPC voor 400 miljard dollar aardgas van Gazprom zal kopen, waarvoor Rusland ongeveer 38 miljard kuub aardgas jaarlijks over een periode van 30 jaren naar China zal pompen.²

Even later meldde Alexey Miller van Gazprom een akkoord met China's CNPC te willen tekenen voor de transport van 30 miljard kuub aardgas jaarlijks over een periode van 30 jaar via de westelijke route door het Altai-gebergte. Gazprom zal deze pijplijn voor een bedrag van 55 miljard dollar zelf aanleggen.³

Uiteraard zal Poetin de Europese aardgasmarkt niet opgeven. Aardgas is de economische hefboom waarmee hij de EU onder permanente druk kan zetten.

En zich van de “vriendschap” van een aantal kleinere Europese staten kan verzekeren.

De toenadering tot het Hongarije van Viktor Orbán is er een voorbeeld van. Deze laatste heeft al laten horen dat hij het Russische politieke systeem als uitermate geschikt acht voor zijn eigen land. Deze Hongaarse opportunist pleitte tijdens de Oekraïense crisis voor autonomie voor de piepkleine Hongaarse minderheid in Oekraïne.⁴ Intussen tekende hij een aardgasakkoord⁵ met Poetin en kreeg hij financiële steun voor de bouw van een Russische kerncentrale in Hongarije.

Andere gegadigden om voor Poetins charmes te bezwijken zijn uiteraard Bulgarije⁶ en Servië⁷. Beide landen kunnen op de oude Slavische broederband beroep doen om zich in de toekomst van Russisch aardgas te voorzien. Als eenmaal de South Stream is aangelegd, kan Poetin zijn greep op de Balkan versterken. Wie echter

voortdurend roet in het eten gooit, is de EU die niet wil dat de leverancier van het aardgas ook de eigenaar van de pijpleiding is. Vandaar dat Bulgarije zich genoodzaakt voelde om in juni 2014 de werkzaamheden aan de pijpleiding momentaan stil te leggen.⁸

Intussen zit Rusland wel met een aantal onzekerheden die van negatieve invloed op de aardprijzen kunnen zijn.

Door de recessie in de EU dalen de olieprijs en dus ook de ermee verbonden aardgasprijs. Voorts zijn er plannen om, net zoals in de Verenigde Staten, olie en gas te winnen uit schalielagen. Duitsland heeft besloten zwaar in te zetten op duurzame energie. De beleidsmakers in de EU wensen niets anders en zouden tevens graag de aanvoer van aardgas diversifiëren door het inzetten van LNG-tankers (tankers voor liquide natuurlijk gas) en het uitbreiden van de havenfaciliteiten dienaangaande. Een vermindering van de aardgasaankopen in Rusland zouden daardoor mogelijk

worden. Ook nadat de productie van het aardgas uit de Noordzee fors zal zijn teruggelopen, hoeft de import van aardgas nog niet dienovereenkomstig te stijgen. Voorts heeft het conflict rond Oekraïne de samenwerking van de EU met Rusland geen goed gedaan. De onzekerheid blijft hierdoor groot en kan aansporen om de pijpleidingen vanuit Noord-Afrika verder uit te bouwen.

De gaskraan

Toch heeft Rusland er geen baat bij om de aardgaskraan met het westen dicht te draaien. Helemaal afhankelijk worden van de aardgasexporten naar China is immers geen duurzame optie. De North Stream pijpleiding heeft immers ervoor gezorgd dat de export van aardgas naar vooral Duitsland ongehinderd kon verlopen zonder het nukkige optreden van de transitlanden in Centraal Europa te moeten vrezen. South Stream zou er voor kunnen zorgen dat Oekraïne geen rol van betekenis meer

zal spelen bij de transit van aardgas naar Zuid-Europa.⁹

De aardgasoorlog tussen Rusland en Oekraïne is inmiddels nog in volle gang. Rusland wil niet alleen dat Oekraïne de openstaande gasrekening betaalt, maar zich ook aan de afspraken houdt. Anders zal er geen aardgas meer worden geleverd. Dit tot grote ongerustheid van de bevolking in Oekraïne én de leiders van de EU die voor een onhoudbare situatie aldaar vrezen. De Europese pijpleidingen kunnen wel gas doorpompen naar Oekraïne, maar onvoldoende. Oekraïne legt voorts altijd buffervoorraden aan om tijdens periodes van verhoogde afname in de winter de toestand onder controle te houden, maar die voorraden zijn té beperkt om het de hele winter zonder aardgasleveringen te kunnen uitzingen. De huidige aardgascrisis is niet helemaal nieuw. Rusland heeft in de periode 2006-09 ook al gepoogd om Oekraïne met een aardgasboycot tot inbinden te dwingen. De betaalachterstanden liepen ook toen te hoog op.

Het zag er aanvankelijk tijdens het conflict in maart 2014 rond de Krim niet naar uit dat Moskou de gaskraan wilde dichtdraaien. Maar omdat de spanningen omwille van Oost-Oekraïne fors toenamen, wilde Poetin graag het aardgaswapen hanteren om de regering in Kiev alsnog tot onmiddellijk betalen te dwingen. Dit in de wetenschap dat de regering in Kiev dat toch niet kon.

Op 16 juni 2014 ging dan de gaskraan dicht. Officieel omdat Oekraïne op dat moment een totale schuld van 4,5 miljard dollar bij Gazprom had. Importeur Naftogaz, een Oekraïens staatsbedrijf, kon toen enkel maar hopen alsnog voldoende aardgas via Polen, Hongarije of Slovaakse te betrekken, maar dat was niet gegarandeerd daar deze landen eerst aan hun eigen burgers moesten denken en tevens onder zware Russische druk kwamen te staan om voortaan geen Russisch gas opnieuw uit te voeren. Vandaar dat deze drie landen het conflict rond Oekraïne liever niet op de spits willen drijven.¹⁰ Statoil uit Noorwegen zou daarna de nieuwe leverancier worden, maar het akkoord, dat

begin oktober 2014 werd ondertekend, betrof slechts uiterst kleine hoeveelheden voor een korte periode.¹¹ Voorts zette de EU de Oekraïense regering onder druk om alsnog met Gazprom tot een akkoord¹² over de gasprijs en de te leveren hoeveelheden te komen.

Probleem is dat Oekraïne technisch failliet is en zonder financiële steun onmogelijk kan betalen voor de aardgasimporten. Poetin heeft daarom laten weten dat eerst de oude schuld van 4,5 miljard euro aan Gazprom moet worden afgelost eer er weer aardgas in de richting van Oekraïne kan stromen.¹³ Van de andere kant is de EU allerminst geneigd om de Oekraïense aardgas-schuld voor eigen rekening te nemen, want dat zou neerkomen op het ondersteunen van de economie van de onbetaalde rekening, waardoor Gazprom en de Russische staatskas financieel zouden worden gesteund. Vandaar dat Oekraïne vandaag volledig klem zit.

Wat velen al hebben gevreesd zou dus bewaarheid kunnen worden, nl. dat de winter van 2014-15 in de Oekraïne wel eens erg koud zal kunnen worden en dat de regering in Kiev daarvoor dan verantwoordelijk zal worden gesteld. Is men er klaar voor een nieuwe volksopstand? Voorts kan Poetin beslissen om de dissidente regio's in Oost-Oekraïne van voldoende brandstoffen te voorzien, waardoor hij een wig tussen Oost-Oekraïne en de rest van het land kan drijven. Gas en olie zullen dan een wapen zijn om de regering in Kiev tot aanzienlijk concessies op politiek terrein te dwingen en dat op een moment dat de EU machteloos moet toekijken.

Immers, de Oekraïense afhankelijkheid van Russisch aardgas schommelt op dit moment op 60 à 80 procent van de totale nationale behoeften. Verschuivingen in de richting van een hogere consumptie van aardolie en/of kolen is niet realistisch. Trouwens, Oekraïne heeft sinds de onafhankelijkheid in 1991 weinig of niets gedaan om die aardgasbehoefte te verminderen of om uit te zien naar alternatieve importen (via LNG-terminals) en het aanboren van eigen aardgasbronnen. Kiev kon in het verleden immers altijd

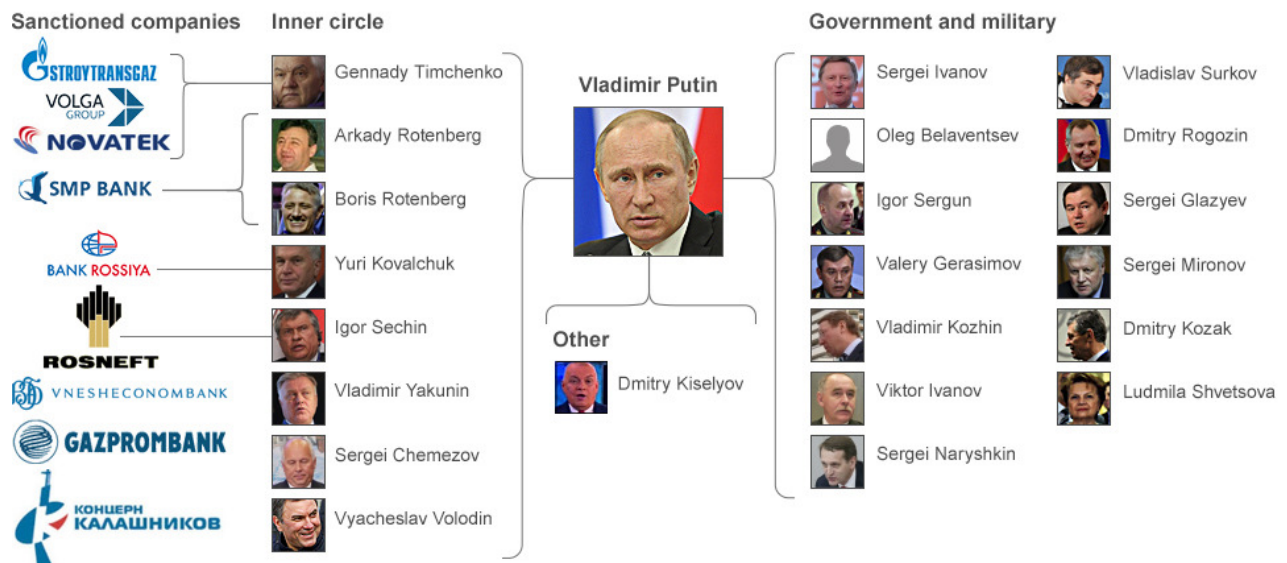
Russisch aardgas tegen fikse kortingen kopen. Het ging hier dus om een indirecte subsidiëring van Rusland aan de Oekraïense consumenten. Voorts kon Oekraïne een vergoeding voor de transit van aardgas naar de EU in rekening brengen, wat extra inkomsten voor de Oekraïense schatkist en de profiteurs van het regime opleverde.

De politieke en economische context is vandaag grondig veranderd.¹⁴ Tijdens de lange transitieperiode van een socialistische naar een kapitalistische economie is een objectievere kostenberekening voor het aardgas steeds belangrijker geworden, ook bij het aangaan van de leverings- en betalingsverplichtingen. De voortdurende conflicten rond het vaststellen van de aardgasprijzen hebben daar ook mee te maken. Het is geweten dat aan de binnenlandse consumenten in Rusland een lage aardgasprijs wordt aangerekend die slechts onvolledig de prijs op de wereldmarkt volgt. Moet Oekraïne kunnen profiteren van dezelfde voordelen? Dat zou tegen de neoliberale logica van de WTO en de EU indruisen.

Tijdens de aardgasonderhandelingen in 2006 en 2009 waren vooral de prijzen, de hoeveelheden en de transportkosten onderwerp van conflict tussen Oekraïne en Rusland. Daarin is niets veranderd, maar de politieke tegenstellingen zijn wel fors toegenomen. Omdat Oekraïne nu afhankelijk van Europese (financiële) steun is geworden, zijn de onderhandelingen met Rusland wel erg gecompliceerd geworden. Voorts is de leverantie van aardgas aan Oekraïne een Russische staatszaak geworden. Het is niet meer Gazprom, maar het Kremlin dat zich bemoeit met de betalingsmodaliteiten van het te leveren gas.¹⁵ Het Kremlin biedt bijvoorbeeld zelf allerlei prijsverminderingen aan door middel van o.a. het verlagen van de exporttaksen op grondstoffen en energiedragers.

Nieuwe sancties

Tijdens de voorbije conflicten tussen Moskou en de EU en de Verenigde Staten over de situatie in Oekraïne was het duidelijk dat er geen algehele

Poetins 'cronies'

eensgezindheid was in het westen om uitgebreide sancties tegen Rusland af te kondigen. De Russische energiebelangen werden daarom alsnog ontzien. Vooral de sancties tegen Poetins *cronies* vielen op. De meeste lidstaten van de EU hadden goede redenen om slechts aan symboolpolitiek te doen en de bal niet al te hard terug te kaatsen toen Poetin met boycotmaatregelen kwam. Die troffen vooral de Europese agrarische sector.

Vanuit Washington werd daarna de druk op de EU verhoogd om ook de Russische olie- en gassector te treffen. Op 12 september 2014 besloten de Verenigde Staten en de EU dan om de Sberbank en Gazprom van de westerse kapitaalmarkt te bannen.¹⁶ Ook leveranties van technologie en uitrusting of hulp bij offshore en schalieprojecten werden verboden. Dat zou betekenen dat nieuwe exploraties in Siberië en de Noordpool zouden komen stil te liggen. ExxonMobil en Shell die o.a. met Gazprom, Gazprom Neft, LukOil¹⁷, Surgutneftegas en Rosneft samenwerken, zouden hierdoor ernstig worden getroffen.¹⁸ Deze maatregel, die bovenop een eerdere maatregel tegen de Russische financiële sector kwam¹⁹, lijkt evenwel slechts tijdelijk, daar deze kadert binnen het Amerikaanse en Europese streven om een regeling voor Oost-Oekraïne af te dwingen. Daarom zijn vooral de met het Kremlin

gelieerde banken en energiebedrijven geviséerd, plus de managers die tot de kring rond Poetin behoren.²⁰ Door de internationale bewegingsvrijheid van die managers en tycoons te beperken en de internationale financiële transacties te bemoeilijken ziet het er naar uit dat Rusland, mede vooral door de dalende olieprijs op de internationale markten, naar een recessie afstevent. Poetin kijkt daarom meer dan vroeger uit naar alternatieve economische en financiële steun in de rest van de wereld. Zonder daarbij het aanhalen van de banden met een aantal kleinere lidstaten van de EU te verwaarlozen. Vandaar dat de EU er meer belang bij heeft dan de Verenigde Staten om tot een duurzame regeling rond Oekraïne te komen.

De crisis rondom Oekraïne heeft in elk geval ook aangetoond dat de aardgaspolitiek te belangrijk is om aan de politici alleen over te laten. Er zijn immers grote zakelijke belangen mee gemoeid. De grote westerse energieleveranciers hebben voorts hun eigen strategieën die niet altijd parallel hoeven te lopen met de luimen van de regeerders. Ze voelen zich daarom niet noodzakelijk geroepen om bij politieke conflicten in een bepaalde regio met hun regeringen mee te gaan. Ze zijn immers genoodzaakt om winst te maken en daardoor om de beurskoersen van hun aandelen nauwgezetter dan ooit in de gaten te

houden. Dat verklaart ook waarom de grote oliebedrijven als ExxonMobil of Shell tijdens de Oekraïne-crisis met de Russische staatsbedrijven wilden blijven samenwerken. Zo was het Franse Total eveneens niet gecharmeerd van de ramkoers waarop men in Washington en Brussel lag.²¹ Ondanks de crisis rond Oekraïne besloot Total om de samenwerking met Lukoil voort te zetten om in Khanty-Mansi in West-Siberië aardolie uit schalielagen te winnen.²²

Voorts is de EU tijdens de laatste decennia vooral bezig met de regulering van de deels sterk gemonopoliseerde energiemarkt. Men maakt zich in Brussel vooral zorgen over de groeiende invloed van Gazprom als leverancier van aardgas en daarnaast ook als aandeelhouder van de pijpleidingsystemen te accepteren. Dat probleem is evenwel binnen een neoliberale marktlogica goeddeels onoplosbaar, te meer daar Duitsland zelf via Nord Stream AG aan de gaskraan draait. De positie van Gazprom is trouwens onaantastbaar. De monopolist beschikt immers over de meeste aardgasvelden in Rusland. Voorts is de maatschappij gedwongen om zelf financiers voor de exploitatie ervan te vinden, waardoor ze beroep moet doen op de westerse kapitaalmarkt. Gazprom is daarbij de melkkoe van de staat.²³

Tot slot

Uiteraard is een te sterke positie van Gazprom op de Europese aardgasmarkt voor sommigen een probleem. Het gevaar van een hoge prijszetting is aanwezig. Eén dominante producent en transporteur tegelijk kan zorgen voor monopoliewinsten die in dit geval in de schatkist van het Kremlin zullen dwarrelen, wat neerkomt op het in gang zetten van financiële transfers van de EU naar Rusland. Dat is het pijnlijke punt dat door de neoliberale beleidsmakers en hun propagandisten in de media *niet* wordt vermeld. De aardgasinkomsten die Noorwegen, Nederland en Groot-Brittannië uit de Noordzee tot nu toe behaalden, zijn wat dat betreft voor hen nooit een echt probleem geweest. Nu die inkomsten op termijn zullen opdrogen, is de binnenkomst van Gazprom ineens wél een probleem geworden, nu de Europese regeringen machteloos moeten toekijken hoe Rusland de aardgasmarkt inpalmt.

Ook speelt mee dat er her en der alternatieve, maar wel erg dure energiebronnen worden ontwikkeld om zowel een gelijke kernenergie-uitstap als het verminderen van de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen mogelijk te maken. Dat maakt de energiemonopolisten zenuwachtig. Moeten ze zelf soms niet investeren in de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen? De debatten over de energiepolitiek doen vermoeden dat er inmiddels een brede consensus is gegroeid om op termijn over te schakelen op “duurzame” energie. De kosten hiervan zouden dan best uit hogere energieprijzen moeten worden gefinancierd. Fossiele brandstoffen zouden daarom duurder moeten worden gemaakt of de import ervan zwaarder belast. Energieneutrale woningen zouden een enorme besparing betekenen, maar zal de bevolking bereid zijn daarvoor te betalen? De aardgasconsumptie zal door dit beleid in de toekomst dalen. Dat betekent dat Poetin zal moeten besluiten om zelf ook mee te stappen in energiezuinige projecten in eigen land. Alleen is daarvan nog maar weinig te merken.

Intussen probeert Poetin tijd te winnen. De sancties die de Verenigde Staten en de EU opleggen, probeerde hij tot nu toe met boycotmaatregelen te pareren in de hoop zo vooral verdeeldheid en verwarring binnen de EU te zaaien. De EU vormt immers geen hecht blok daar de lidstaten allemaal verschillende belangen hebben en daardoor geneigd zijn het conflict niet op de spits te drijven. Voorts kan Poetin rekenen op de welwillende houding van vooral de westerse olie- en gasbedrijven die in Rusland actief zijn. Zij vormen een machtige lobby waarmee de regeringen van de lidstaten van de EU rekening moeten houden. Hoe snel een omvattend akkoord tussen hen en Moskou tot stand kan komen is onduidelijk, daar men in Washington het conflict nog liever op de spits wil drijven met het in gang zetten van een verrottingsstrategie waarvan vooral de lokale bevolking het slachtoffer zal worden.

Noten:

¹ John J. Mearsheimer, ‘Why the Ukraine crisis is the West’s fault. The liberal delusions that provoked Putin’, *Foreign Affairs*, vol. 93, nr. 5, september/oktober 2014, blz. 80.

² ‘Russia and China launch gas pipeline’, *BBC News*, 1 september 2014. <http://www.bbc.com/news/business-29011092>

³ ‘Russia, China to sign new 30 year gas deal via 2nd route’, *The BRICS Post*, 18 september 2014. <http://thebricspost.com/russia-china-to-sign-new-30-year-gas-deal-via-2nd-route/#.VEO-QLlcQW4>

⁴ ‘Hungary’s Viktor Orban Walks in Putin’s Footsteps’, *The Moscow Times*, 5 augustus 2014. <http://www.themoscowtimes.com/opinion/article/hungarys-viktor-orban-walks-in-putins-footsteps/504632.html>

⁵ Het betreft hier gas te leveren door de South Stream pijplijn in aanbouw. ‘Hungarian PM for Energy Talks in Moscow’, *Natural Gas Europe*, 7 januari 2013. <http://www.naturalgaseurope.com/hungarian-pm-for-energy-talks-in-moscow>

⁶ Gerald Traufetter, ‘In the Kremlin’s Grip: Fears Grow Over Bulgaria’s Russian

Dependence’, *Spiegel International Online*, 12 mei 2014. <http://www.spiegel.de/international/europe/fears-grow-in-europe-that-russia-will-influence-bulgaria-a-968955.html>

⁷ Harriet Salem, ‘Serbia Rolls Out the Red Carpet for Vladimir Putin and Russia’s Night Wolves’, *Vice News*, 17 oktober 2014. <https://news.vice.com/article/serbia-rolls-out-the-red-carpet-for-vladimir-putin-and-russias-night-wolves>

⁸ ‘Bulgaria suspends South Stream gas pipeline project’, *BBC News*, 19 augustus 2014. <http://www.bbc.com/news/business-28854089>

⁹ Sylvia Todorova, ‘“Gas Pipeline Diplomacy”: How Ukraine Opened the Door to A New U.S.- Russia Energy War’, *Global Research*, 25 juli 2014. <http://www.global-research.ca/gas-pipeline-diplomacy-how-ukraine-opened-the-door-to-new-u-s-russian-energy-fight/5393280>

¹⁰ Gazprom wil overigens dit soort doorpompen van Russisch gas naar Oekraïne verbieden. Alexey Miller reisde naar Boedapest om dat met Orbán te regelen. Bericht van Alexander Kolyandr in *The Wall Street Journal*, 3 oktober 2014.

¹¹ ‘Norway’s Statoil sells gas to Ukraine’s Naftogaz’, *Reuters*, 3 oktober 2014. <http://www.reuters.com/article/2014/10/03/ukraine-crisis-statoil-idUSL6N0R-Y2UC20141003>

¹² ‘Under the E.U. plan proposed Friday, Ukraine would repay \$2-billion to Russian state-backed gas company Gazprom by the end of October and an additional \$1.1 billion by the end of the year. In return, the company would supply at least 5 billion cubic meters of gas to Ukraine over the next six months at the price of \$385 per thousand cubic meters, roughly on par with average European prices and the price it was paying until December 2013. Ukraine needs 5 billion to 12 billion cubic meters of gas beyond what it has already stored to make it through the winter, officials have said. The E.U. price proposal falls in line with what Russia has been pushing for months, reflecting a mounting European effort to encourage Ukraine to settle the dispute and avoid a broader disruption to

gas supplies.' 'After months without natural gas from Russia, Ukraine could face a cold, cold winter', *Washington Post*, 27 september 2014.

¹³ Steven Derix, 'Sancties en olieprijs trefpen Gazprom', *NRC*, 20 oktober 2014.

¹⁴ *Ukraine Special Report: Natural Gas and Ukraine's Energy Future*. Ministry of Energy and Coal Industry of Ukraine, February 2012, <http://s05.static-shell.com/content/dam/shell-new/local/country/zaf/downloads/pdf/research-reports/Ukraine-Policy-Dialogue-report.pdf>

¹⁵ Adam Stulberg, 'Natural gas diplomacy and the Ukraine crisis', *OpenDemocracy*, 25 september 2014. <https://www.opendemocracy.net/od-russia/adam-stulberg/natural-gas-diplomacy-and-ukraine-crisis>

¹⁶ Het betreft hier het lenen van geld voor een periode van langer dan 30 dagen.

¹⁷ Dat LukOil werd getroffen kan menig- een verbazen daar dit een oliemaatschappij is die niet met het Kremlin is verbonden. Reden kan zijn dat LukOil een snelle expansie op de Noord-Amerikaanse en de Europese markt doormaakt door het overnemen van tankstations.

¹⁸ Dan Roberts, 'Sweeping new US and EU sanctions target Russia's banks and oil companies', *The Guardian*, 12 september 2014. <http://www.theguardian.com/world/2014/sep/12/russia-sanctions-us-eu-banks-sberbank-oil-gazprom>

¹⁹ Bank of Moscow, Gazprombank, Russian Agricultural Bank, VEB en VTB. Courtney Weaver, 'US targets Gazprom in new round sanctions', *Financial Times*, 13 september 2014. <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/8e23c932-3a50-11e4-8ee4-00144feabdc0.html#axzz3GbmUIKbG>

²⁰ Men mag voorts aannemen dat Exxon-Mobil, dat samen met Rosneft in de Kara Zee naar olie boort, zal pogen om de maatregel terug te draaien.

²¹ Bestuursvoorzitter Christophe de Margerie van Total verongelukte met zijn privéjet op het Moskouse vliegveld Vnukovo in oktober 2014. Hij was er om te praten over

nieuwe investeringen in Rusland. *NRC*, 21 oktober 2014.

²² 'Total [...] s'est également associé à celui-ci [Novatek] dans le projet de gaz naturel liquéfié de Yamal, au côté du chinois CNPC. Un projet gigantesque à 27 milliards de dollars dont la production de GNL, qui doit démarrer en 2017, pourrait atteindre jusqu'à 15 millions de tonnes par an à moyen terme. Lors de la dernière assemblée générale de Total, Christophe de Margerie avait estimé que la crise ukrainienne n'affecterait que très faiblement ce projet crucial pour le groupe, malgré d'éventuels « problèmes de financement ».' Benjamin Quenelle, 'Total et Lukoil s'associent pour le pétrole de schiste en Sibérie', *Les Échos*, 23 mei 2014. http://www.lesechos.fr/23/05/2014/lesechos.fr/0203519368327_total-et-lukoil-s-associent-pour-le-petrole-de-schiste-en-siberie.htm#d1Im9UoQ4uGPRAvO.99

²³ In dat opzicht verschilt Gazprom in niets van het Noorse Statoil. Deze laatste werkt trouwens samen met Rosneft.